

EL-KÂFİYECÎ'NİN
“NUZHETU'L-MU'RİB Fİ'L-MEŞRİKİ VE'L-MAĞRİB”
ADLI ESERİNİN ARAP DİLİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Murat TALA

Öğr.Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi
mtala70@gmail.com

ÖZET

Süleyman el-Kâfiyecî (ö. 879/1474) 15. yy. alimlerindedir. Tam nispesi Muhyiddin Ebu Abdillah Muhammet b. Süleyman b. Sa'd b. Mesut er-Rûmî el-Hanefî el-Kâfiyecî şeklindedir. Arap dili, fıkıh, tefsir, ve kelim gibi farklı alanlarda çok sayıda kitap yazmıştır. Fakat, onun kitaplarından bir çoğu hala yazma ya da kayıptır. Dil, gramer ve belagati dair eserlerinden birisi de Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-Maşriki ve'l-Mağrib adlı eseridir.

Bu araştırma, Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-Maşriki ve'l-Mağrib adlı eserin Arap dilindeki yeri, değeri ve ilmî etkilerini ortaya koymaya çalışmakta ve buna ek olarak eserin tam ve tahkikli metnini de sunmaktadır.

Anahtar Kavramlar: el-Kâfiyecî, dil, Arap dili, Arap grameri, i'râb.

“NUZHAT AL-MU'RİB Fİ AL-MASHRIQ WA AL-MAGHRİB” BY AL-KAFİYAJI
AND ITS PLACE IN THE ARABIC LANGUAGE

Muhyiddin al-Kâfiyaji (d. 879/1474) is one of the scholars of the fifteenth century. His full name is Muhyiddin Abu Abdillah Muhammad bin Suleiman bin Saad bin Masoud Al-Roumi AlHanafi. He wrote many books in various fields such as Arabic language, fiqh, Quran interpretation and Theology. Some of his books are still in the form of a manuscript or are missing. One of his short works in the field of linguistics and grammar and rhetoric is Nuzhat al-Mu'rib fi al-Mashriq wa al-Maghrib.

This research is based on the analytical study of the treatise Nuzhat al-Mu'rib fi al-Mashriq wa al-Maghrib to show its position, value and impact in the Arabic language. The paper also provides the complete critical edition of the text.

Key words: Al-Kâfiyaji, Language, Arabic language, Arabic grammar, grammatical analysis.

1. GİRİŞ

Muhyiddin Ebu Abdillah Muhammed b. Süleyman b. Sa'd b. Mesut el-Bergamî er-Rûmî el-Hanefî el-Kâfiyecî (ö. 879/1474), 15. yy. Osmanlı döneminin öne çıkan bilim adamlarından biridir. Vermiş olduğu çok sayıda eserle dikkat çekmektedir. İslami bilimler başta olmak üzere, bilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu itibarla, onun eserlerinin gün yüzüne çıkarılıp değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Bu araştırmada, küçük ebatlı ancak bir ansiklopedi maddesi kadar özlü ve yoğun bilgiler içerdiği düşünülen *Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-Meşriki ve'l-Mağrib* adlı eserin¹, Arap dilindeki yeri ve önemi incelenerek ilmî değeri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca, farklı araştırmalara da katkı sağlayacağı düşüncesiyle eserin tahkikli tam metni makalenin devamında verilmiştir.

Kaynaklarda el-Kâfiyecî'nin, h. 788 yılında (m. 1386) bu günkü Bergama ilçesinin bir köyünde dünyaya geldiği aktarılmaktadır.² Muhyiddin Mehmet adlı bir şahsın oğlu olan el-Kâfiyecî, Cemaleddin İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eseriyle çok meşgul olduğundan dolayı el-Kâfiyecî lakabıyla tanınmıştır. Öğrenim hayatına memleketinde başlamış daha sonra Anadolu, İran, Şam, Kudüs, Kahire coğrafyalarını dolaşarak çok sayıda alimden ders almıştır. Hocaları arasında, Muhammed b. İbrahim eş-Şirâzî, Abdülvâcîd b. Muhammed el-Kütâhî, İbn Melek, el-Bezzâzî ve Molla Fenârî; öğrencileri arasında ise Celâluddîn es-Suyûtî, Kadı Zekeriyya el-Ensârî, Abdülkadir b. Ahmed ed-Demîri gibi alimler dikkat çekmektedir.³

el-Kâfiyecî üç yıl Kudüs'te kaldıktan sonra, yaklaşık h. 830 (m. 1427) senesinde Kahire'ye yerleşmiştir. Burada değişik görevlerde bulunmuş ancak asıl meşguliyet alanı olan ilim ve öğretimi hiç bırakmamıştır. Şeyhuniyye meşihatlığı görevine kadar yükselmiş olup, yaşadığı dönemde Kahire'de

¹ Eserin Arapça adı şu şekildedir: نَهْةُ الْمُعْرِبِ فِي الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ.

² es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-lüğaviyyîne ve'n-nuhât*, nşr. Muhammed Ebulfadl İbrahim, Dâru'l-fikr, baskı yeri belirtilmemiş, 1979, I, 117-119.

³ Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah (Hacı Halife), *Keşfi'z-zunûn 'an esâmî'l-kutubi ve'l-funûn*, tashih: Şerafeddin Yaltkaya ve Rifat Bilge, el-Matbaatu'l-Behiyye, İstanbul, 1941, I, 844, II, 1661; İbn Tağrî Berdî, Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrî Berdî el-Atabekî (ö.874), *en-Nucûmu'z-zâhira fi mulûki Mısra ve'l-Kâhira*, Matba'atu Dâri'l-kutubi'l-misriyye, Kahire, 1929, XII, 113; XIII, 19; Sehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman (ö.902), *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire, 1353, VII, 259; İbnu'l-Ammâd, Ebu'l-Fellâh Abdulhay b. İmâd el-Hanbelî (ö.1089), *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire, 1350, VII, 326; Leknevî, Muhammed Abdulhayy (ö. 1304), *el-Fevâidu'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Matba'atu's-sa'âde, Mısır, 1324, s. 169; Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö.1255), *el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*, el-Matba'atu's-sa'âde, Kâhire, 1348, II, 181.

Hanefî mezhebinin ileri gelen simalarından sayılmıştır. Daha hayattayken, Mısır Memlûk hükümdarları ve Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet gibi idarecilerin takdirini kazanmıştır. Çok yönlü bir alim olan el-Kâfiyecî, değişik alanlarda çalışmalar yapmış, Arap dili, fıkıh ve tefsir başta olmak üzere, hadis, tasavvuf, kelim, tarih gibi alanlarda yüzden fazla eser kaleme almıştır. el-Kâfiyecî yaklaşık doksan yaşındayken, h. 4 Cumâdulûlâ 879 (m. 16 Eylül 1474) yılında Kahire'de vefat etmiş ve Eşrefiyye Türbesi yakınlarına defnedilmiştir.⁴

Ölüm sebebi bazı kaynaklarda "ishâl" olarak belirtilmektedir.⁵

Kitaplarının çoğu günümüze ulaşmıştır. Ancak bazıları hala yazma eser halinde keşfedilmeyi beklemektedir.

Şimdi onun, henüz gün yüzüne çıkmamış eserlerinden olan *Nuzhetu'l-mu'rib* adlı çalışması değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

2. "Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-Meşriki ve'l-Mağrib" Adlı Eserin Arap Dilindeki Yeri

Nuzhetu'l-mu'rib, el-Kâfiyecî'nin Arap dili ve belagati hususunda kaleme aldığı bir eserdir.

2.1. Eser Hakkında Genel Bilgi

İncelenmekte olan bu eserin daha iyi anlaşılabilmesi için, öncelikli olarak aşağıdaki hususların bilinmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

2.1.1. Eserin el-Kâfiyecî'ye Aidiyet Kritiği

Biyografi kitaplarında el-Kâfiyecî'ye ait *Nuzhetu'l-mu'rib* adında bir eser zikredilmektedir.⁶ Ancak, kitabın el-Kâfiyecî'ye aidiyeti hususunda başka delillerde mevcuttur. Bu hususu şu şekilde doğrulamak mümkündür.

⁴ İbn İyâs, Muhammet b. Ahmet b. İyâs (ö. 930), *Bedâi'u'z-zuhûr fi vakâi'd-duhûr*, Dâru İhyai'l-kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 1972, III, 98; C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, 2 cilt, 2. baskı, Leiden 1943-49, II, 140; Cerrahoğlu, İsmail, el-Kâfiyecî'nin "et-Teysîr fi kavâ'id ilmi't-Tefsîr" adlı eserinin tahkikine yazdığı giriş, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989, s. 10-18; Gökbulut, Hasan, "Kâfiyecî", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 154.

⁵ Bk. es-Suyûtî, a.g.e., I, 118; el-Kefevî, Muhammed b. Süleyman, *Ketâibu'l-a'lâm el-ahyâr fi mezhebi Ebî Hanife en-Nu'mân*, Millet Kütüphânesi, Fezullah Efendi, no: 1381, 357a-358b.

⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts, II, 642; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-ârifin esmâu'l-muellifine ve âsâru'l-musannifin*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1955, II, 209.

1-) *Nuzhetu'l-mu'rib*, farklı kütüphanelerde bulunan ve ayrı zaman ve mekanlarda yazılmış değişik nüshalarda hep el-Kâfiyecî'ye nispet edilmiştir. Bununla beraber, söz konusu nüshalarda esere unvan olarak zikredilen isimlerin az da olsa farklılık gösterdiği dikkat çekmektedir.

Eserin değişik nüshalarda hep el-Kâfiyecî'ye nispet edilmesinin, müstensihlerden kaynaklanan bir hata olarak nitelendirilmesi mümkündür. Ancak, bu durumda yine eserin kime ait olduğunun ispatlanması gerekmektedir. Ayrıca, bu isimde bir eserin el-Kâfiyecî'den başkasına nispet edildiğine de rastlanılmamıştır. Bu nedenle yazma nüshaların unvan kısmında eserin hep el-Kâfiyecî'ye nispet edilmesi, söz konusu eserin el-Kâfiyecî'ye ait olduğu iddiasını desteklemektedir.

2-) Yine, Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'in *Nuzhetu'l-mu'rib* adlı eser bağlamında zikrettiği sözleri, bu eserin el-Kâfiyecî'ye ait olduğunu destekler mahiyettedir.

3-) Ayrıca, hem el-Kâfiyecî'nin hem de Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'in yazılarını temel alarak eseri istinsah eden müstensihinin sözleri de *Nuzhetu'l-mu'rib*'in el-Kâfiyecî'ye ait olduğunu vurgulayan bir başka husustur.

4-) *Nuzhetu'l-mu'rib*, el-Kâfiyecî'nin diğer eserleriyle karşılaştırıldığında üslup ve söz dizimi benzerliği hemen dikkat çekmektedir. Hatta *Nuzhetu'l-mu'rib*'deki bazı cümle ve delillerin, el-Kâfiyecî'nin bir çok eserinde aynen tekrarlandığı görülmektedir.

5-) Bu eserin, el-Kâfiyecî'ye ait olduğuna delil teşkil eden önemli göstergelerden birisi de el-Kâfiyecî'nin uzun yıllar –on dört seneden fazla - derslerine katılmış bir öğrencisi olan es-Suyûtî'ye nispet edilen çalışmalar arasında ismi bu esere benzeyen bir risalenin bulunmasıdır. Bu bağlamda es-Suyûtî'ye ait olan ve *Nuzhetu'l-mu'rib*'in bazı bölümlerini ele alan, *Fecru's-şemed fi i'râbi "Ekmeli'l-hamd"* adlı bir ihtisar ve geliştirme çalışmasının varlığı tespit edilmiştir.

Bazı nüshaları İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan bu küçük eser incelendiğinde, başlarında *Nuzhetu'l-mu'rib*'in bazı bölümlerini belirgin bir üslupla ve özgün bir ifadeyle ihtisar etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, söz konusu eser üzerine yapılan bazı tenkitleri de içermektedir. Bununla beraber, Arap dilinin farklı kaynaklarından naklettiği bilgiler-

le, *Nuzhetu'l-mu'rib*'in konu içeriğini daha geniş ölçekte ele almaya çalıştığı dikkat çekmektedir.⁷

es-Suyûtînin bizzat, eserin başında el-Kâfiyecî'ye yaptığı atıf ve zikrettiği özet bilgiler, *Nuzhetu'l-mu'rib* adlı eserin *el-Kâfiyecî'ye aidiyeti hususundaki delilleri destekleyerek* daha belirgin hale getirmektedir.

6-) Biyografi yazarlarının, *Nuzhetu'l-mu'rib*'den sarfı nazar etmelerinde aşağıdaki amillerin rol oynamış olabileceği düşünülmektedir:

a-) el-Kâfiyecî'nin yüzden fazla eser vermiş olması.

b-) *Nuzhetu'l-mu'rib* adlı eserin hacminin küçük oluşu.

c-) Eserlerinin sayısını ve bazılarının isimlerini el-Kâfiyecî'nin bile unutmuş olması. Bu durum el-Kâfiyecî ve es-Suyûtî arasında geçen bazı konuşmalardan açıkça anlaşılmaktadır.⁸

d-) Biyografi yazarlarının, kitaplarına aldıkları alimlerin en belirgin yönlerini ve öncelikli olarak en meşhur ve yaygın eserlerini zikretmek istemeleri. Burada, biyografi yazarlarının, el-Kâfiyecî'nin en belirgin özelliklerini ve en yaygın eserlerini zikrederek diğerlerinden sarfı nazar ettikleri düşünülmektedir. Çünkü biyografi kitapları, tercümesini verdikleri şahsı, üzerine bir araştırma ya da tez yaparcasına bütün yönleriyle tanıtmayı hedef edinmezler.

e-) el-Kâfiyecî'nin biyografisini yazanlar, onun bütün eserlerini bilmiyor olabilirler. Ancak, es-Suyûtî bu durumdan müstesna tutulmalıdır. Zira es-Suyûtî, el-Kâfiyecî'nin biyografisini yazarken bizzat gidip el-Kâfiyecî'ye eserlerinin sayısını sormuştur. Meseleye, *Nuzhetu'l-mu'rib*'in durumunu belirleme açısından bakıldığında es-Suyûtî'nin, *Nuzhetu'l-mu'rib*'in bazı kısımları üzerine *Fecru's-şemed fi i'râbi "Ekmeli'l-hamd"* adlı bir çalışma kaleme aldığı görülmektedir.⁹ Buna göre es-Suyûtî'nin, hocasının bu eserinden haberdar olduğu izahtan varestedir.

Yukarıda zikredilen delil ve gerekçeler ışığında, *Nuzhetu'l-mu'rib* adlı eserin el-Kâfiyecî'ye aidiyetinin netlik kazandığını söylemek mümkündür.

⁷ es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman, *Fecru's-şemed fi i'râbi "Ekmeli'l-hamd"* Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, no: 1170, 52b-53a.

⁸ Bk., Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, VII, 260.

⁹ Bk., es-Suyûtî, *Fecru's-şemed fi i'râbi "Ekmeli'l-hamd"*, Reisülküttab, 1170, 52b – 53a.

2.1.2. Eser Kaleme Alınırken İzlenen Yöntem

Nuzhetu'l-mu'rib'in mevcut nüshaları incelendiğinde, eserin el-Kâfiyecî'ye ve Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'e ait metinlerin güzel bir kompozisyonla birleştirilmiş hali şeklinde olduğu görülmektedir.

Kitap soru cevap usulünde hazırlanmış küçük bir eser mahiyetindedir.

Müellif eseri yazma nedenini, kendisine sorulan bir soruyu yanıtlamak şeklinde açıklar. el-Kâfiyecî, söz konusu soruyu yazılı olarak cevaplandırır.

Muhtemelen verdiği cevaplar bizzat kendisi veya öğrencileri tarafından kaydedilir.¹⁰ Sonra aynı gün Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'e ulaştırılır.

Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref, el-Kâfiyecî'nin cevabını okuyunca çok beğenir. Gecikmeden 874 senesinin Ramazan ayının dokuzuncu günü cevap yazar. Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref, el-Kâfiyecî'nin cevaplarını bilimsel olarak ancak şiir dilini kullanarak özetler. Sonra onun bu şiiri el-Kâfiyecî'ye ulaştırılır.

el-Kâfiyecî, Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'in gönderdiği manzumeyi okuduktan sonra, 874 senesinin Ramazan ayının onuncu günü (yani Salı günü) edebî bir nesir diliyle ona taltifte bulunarak cevap verir.

el-Kâfiyecî, söz konusu meselenin hükmü konusunda dilciler arasındaki görüş ayrılığının lafzî olduğunu vurguladıktan sonra eserini ilim ehlinin adabıyla ilgili iki beyitlik bir manzume ile tamamlar.

Daha sonra bu yazışma silsilesi, bir müstensih tarafından, hem el-Kâfiyecî'nin hem de Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'in el yazıları esas alınarak, aslına uygun bir şekilde toplanıp bilimsel bir üslupla bir araya getirilir. Bu memzûc (karma) kompozisyon oluştuktan sonra eser, hem el-Kâfiyecî'ye hem de Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'e mukabele olunur. Öte yandan bu durum, eserin, hem el-Kâfiyecî hem de Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'in kontrolünden geçtiğini düşündürmektedir.

Yine söz konusu nüshalarda eserlerin birbirine karıştırılmadan derlenmiş olduğu dikkat çekmektedir. Ancak bu derleme işini kimin yaptığı kesin olarak belirtilmemiştir. Bununla beraber, esere ait bizzat el-

¹⁰ Eseri çoğaltan müstensihlerden bazılarının “نَقَلْتُ ذَلِكَ مِنْ حَظِيئِهَا وَقَابَلْتُهُ عَلَيْهَا” *“bunları o ikisinin el yazılarından (hatlarından) naklettim ve o ikisine mukabele ettim”* şeklindeki açıklamaları. Hem el-Kâfiyecî'nin hem de Abdulvehhâb Muhammed b. Şeref'in görüşlerini yazılı olarak belirttiklerini ortaya koymaktadır. Bk. el-Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-m 'urib*, Süleymaniye Ktp., Yeni Câmî, no: 1181, 59a-61b; el-Ezher Ün. Ktp., no: 323154, 1b - 5a; Süleymaniye Ktp., Lâleli, 1906-M, 45a.

Kâfiyecî'nin el yazısı ile oluşturulmuş nüshada Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'e ait görünen bölümlerin de aynı hat ile yazılmış olması, bu iki eserin yaygınlık kazanmadan önce el-Kâfiyecî tarafından tashih edilip son düzeltmelerin yapıldığı kanısını oluşturmaktadır.

Eserin bazı yerlerinde örtülü göndermeler vardır. Buralarda el-Kâfiyecî sanki kastının yeterince anlaşılmamış olduğunu vurgulamaktadır. Zira el-Kâfiyecî, eserinde zikrettiği bazı vecihlerin nahvî anlamdan (gramatical meaning) değil de belâğî anlamdan ve iltizâmî delaletten anlaşılabilirliği hususunu, üzerine bastırarak beyan eder. Hatta bazı yerlerde zikrettiği vecihleri ancak kendisi kadar dile hakim ve belîğ birisinin anlayabileceğine dair uyarılar da yapar. Bu sözlerden es-Suyûtî başta olmak üzere el-Kâfiyecî'ye yönelik eleştiri yapanların mı kastedildiği yoksa el-Kâfiyecî'nin yanlış anlaşılmayı önlemek için peşinen açıklamalarda mı bulunduğu açık değildir. es-Suyûtî'nin *Nuzhetu'l-mu'rib*'deki bazı açıklamaları eleştiren bir çalışmasının olduğuna değinilmiştir.

2.1.3. Eserin Temel Konuları

Nuzhetu'l-mu'rib adlı eser, Arap dilinde "*İ'râbu Ekmeli'l-hamd Literatürü*" diye isimlendirilebilecek bir alanda üretilen eserlerden birisidir. Bu hususta daha pek çok eser yazılmıştır. es-Suyûtî'nin *Fecru's-şemed fi i'râbi "Ekmeli'l-hamd"* adlı eseri bu sahada günümüze ulaşan çalışmalardandır.

Her alim kendi zamanında cereyan eden, siyasî, ilmî, felsefî, edebî vb. olaylardan etkilenebilmektedir. Öte yandan, içerisinde bulunduğu gelenek de yine onun faaliyetlerine yön vermektedir. Bu durum, insanın, yaşadığı çağın ve içinde yetiştiği geleneğin bir ürünü olduğunun açık bir göstergesidir.

Önceden de ifade edildiği gibi el-Kâfiyecî hicri dokuzuncu asırda yaşamıştır. Yaşadığı dönemin ilmî ve edebî problemlerine ışık tutmaya çalışmış olması onun gibi bir alimden beklenen tabii bir davranıştır.

Nuzhetu'l-mu'rib'de konular ele alınırken, üzerinde durulan problemin literatürdeki meşhur şekli zikredilmez. Ancak, problem farklı örneklerle çözümlenme yoluna gidilir. Buradan hareketle *Nuzhetu'l-mu'rib* üzerinden, Sîbeveyh'den (ö. 180) günümüze kadar devam eden bazı kadim dil tartışmalarının izlerini sürmek mümkündür. Bunlardan bazıları kendisini, "*İsim cümlesi sübut ve istimrara (devamlılık) delalet ettiğinden dolayı fiil cümlesinden daha kalıcı bir anlam vurgusuna sahiptir.*" şeklinde hissettirmektedir. el-Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-mu'rib*'de bazen, söz konusu problemi teorik olarak açıkça irdelenmeden, meseleyi farklı örneklerle uygulayarak açıklar. Bu durum,

tartışılan meselenin teorik çerçevesinin taraflar arasında önceden biliniyor olduğu kanısını uyandırır.

Burada hemen belirtmek gerekir ki, el-Kâfiyecî ve es-Suyûtî gibi alimlerin, özellikle الحمد لله أكمل الحمد cümlesindeki “أكمل” kelimesinin i’râbını merkeze alan eserler kaleme almalarını, söz konusu dönemde – 15. yy- bu tür tartışmaların yoğun olarak cereyan ettiği bir göstergesi saymak mümkündür.

Eserin içeriğinden, o dönemin şair ve yazarlarından biri olan Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref’in, el-Kafiyecî’ye الحمد لله أكمل الحمد وأتمته کلمة في التركيب على كل حال olduğu açıkça anlaşılmaktadır.¹¹

Yine bu eser, yakın veya uzak çevrelerden hatta başka ülkelerden bile yazılı olarak soru sorma geleneğinin hicri dokuzuncu asırda varlığını ispatlar mahiyettedir.

el-Kâfiyecî’nin söz konusu eseri kendisine yöneltilen bir soruyu yanıtlamak için yazdığı es-Suyûtî’nin ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Bununla beraber, es-Suyûtî sorunun sahibinin kimliğine yönelik hiçbir şey söylemez. Bilakis o,

سُئِلَ شَيْخُنَا الْعَلَامَةُ مُحْيِي الدِّينِ الْكَافِيَجِيُّ فِي سَنَةِ أَرْبَعٍ وَسَبْعِينَ
وَتَمَائِيَّةٍ عَنِ قَوْلِ الْقَائِلِ: "الْحَمْدُ لِلَّهِ أَكْمَلُ الْحَمْدِ".

“Hocamız Allâme Muhyiddin el-Kâfiyecî’ye 874 senesinde “الْحَمْدُ لِلَّهِ أَكْمَلُ الْحَمْدِ” cümlesiyle ilgili soru soruldu.” ifadeleriyle sorunun “kime sorulduğuna”, sorunun “soruluş zamanına” ve ayrıntıya girmeksizin söz konusu sorunun “ne hakkında olduğuna” işaret etmekle yetinir.¹²

*Nuzhetu’l-mu’rib’*den anlaşıldığı kadarıyla, Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref, yazılı olarak, el-Kafiyecî’ye, yukarıdaki cümlede geçen أكمل kelimesinin i’râbı hakkında bir soru yöneltilir. Söz konusu sualde, أكمل kelimesinin kesin olarak mansûb olarak mı okunacağı hakkında bilgi istemektedir. Bununla beraber Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref soruya, أكمل kelimesinin mecrûr olarak okunmasının caiz olup olmadığına cevaplanmasını da ekler.¹³

Bunun üzerine el-Kâfiyecî, Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref’e 874 senesinin Ramazan ayının sekizinci günü bir cevap yazar. el-Kâfiyecî mesele-

¹¹ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmi, 1181, 59b.

¹² es-Suyûtî, *Fecru’s-Semed*, Reisulkuttâb, 1170, 52b.

¹³ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmi, 1181, 59b.

yi önce belagat, mantık, münazara gibi ilimlerin karma bir süzgecinden geçi-rip anlam merkezli olarak ele aldıktan sonra değişik yönlerden tahlil eder. el-Kâfiyecî, daha sonra meseleyi gramere yönelik bazı açılardan inceleyip kendi tercihlerini belirterek eserini tamamlar.¹⁴

Yine el-Kâfiyecî'nin, eserde meseleleri açıklarken, özellikle belagat, mantık ve gramerle ilgili yorum ve atıflarında metodolojik açıdan belirli bir tutarlık sağlama gayretinde olduğu dikkat çeker.

Hemen belirtmek gerekir ki, el-Kâfiyecî'nin bu eseri, bir kelimenin okunuşu ve anlamlandırılması hususundaki i'râb ve anlam yönlerini irdelemek için yazdığı söylenebilir. Ancak söz konusu eserin bir soruya verilen cevaplar manzumesi olmanın ötesinde, bu günkü dilbilimin özelde de Arap dilbiliminin ilgi alanına girecek daha başka bilimsel veri ve açıklamalar sunduğu da göz ardı edilmemelidir. Zira eserde yer alan konular, günümüzdeki dilbilimin (Linguistics) alt dallarından "anlambilim" içerisinde ele alınan konularla benzerlik arz etmektedir.

2.1.4. Eserin Kaynak Kritiği

Eserde genel olarak, Kur'ân-ı Kerîm ayetleri, Hadis-i şerifler, sahabe sözleri, şiirler ve bazı atasözleri delil olarak kullanılmıştır.

Bununla beraber, şifahi olarak Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'in sözlerine atıfta bulunulmasının dışında, kaynak olarak belirli bir alimin sözü ya da eseri referans olarak gösterilmez.

el-Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-mu'rib* adlı eserde atıf yaparken şu şekilde bir metot takip eder:

Eserde ayetlere atıfta bulunurken, قال الله تعالى gibi ifadeler kullanır.¹⁵

Örnek: قال الله تعالى: (الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ)¹⁶

Eserde Hadis-i Şeriflere صلى الله عليه وسلم "Nebî (sav) işaret etti" gibi ifadelerle gönderme yapar.

Örnek: وَلَقَدْ أَشَارَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى مِثْلٍ هَذَا الْمَعْنَى حَيْثُ قَالَ: « خَيْرُ الذِّكْرِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَخَيْرُ الدُّعَاءِ الْحَمْدُ لِلَّهِ »¹⁷

¹⁴ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmi, 1181, 61b.

¹⁵ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmi, 1181, 59a-61b.

¹⁶ Bakara, 2/19.

¹⁷ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmi, 1181, 59a-61b.

Eserde sahabe sözlerine atıf yaparken, قَوْلُ عُمَرَ "Ömer'in sözü" gibi ifadeler kullanır.

Örnek: وَقَرِيبٌ مِنْ هَذَا قَوْلُ عُمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - فِي حَقِّ أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ "هَجِيرًا أَبِي بَكْرٍ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ"¹⁸

"Ömer'in (ra) Ebubekir (ra) hakkında söylediği (şu) söz buna yakındır: Ebubekir'in zikri lâ ilahe illAllah'tır.

Yine, Arap şiirlerine ve hikmetli sözlere atıfta bulunurken, قول القائل "Diyen kimsenin sözü", وَلَا جَبَلٍ هَذَا قَيْلٌ "Denildiği gibi", "Bundan dolayı söylenmiştir." gibi ifadelere yer verir.¹⁹

Eserde atasözlerine atıfta bulunulurken, قول القائل "Söyleyenin sözü" gibi ifadeler kullanır.

Örnek: فَإِنْ شَكَّكَتَ فِي هَذَا الْمَعْنَى فَاسْتَوْضِحْهُ بِفَهْمٍ مَعْنَى قَوْلِ الْقَائِلِ: «إِنِّي»²⁰ "Eğer bu anlamın varlığından şüphe ediyorsan, söyleyenin şu sözünü iyice kavrayarak durumu açığa çıkarabilirsin: 'Ben seni terddütlü görüyorum.'"

2.2. Eserin İlmî Değeri

Nuzhetu'l-mu'rib'in ilmî değerini ortaya koyabilmek için genel olarak, "usul ve metot", "dil, üslup ve anlatım", "etki ve kaynaklık" gibi üç açıdan ele alınması önemli görülmüştür.

2.2.1. Eserin Usûl ve Metot Kritiği

el-Kâfiyecî'ye ait *Nuzhetu'l-mu'rib* adlı eser, Hicri 9. yy'da hala canlılığını devam ettiren, soru-cevap ve ilmî yazışma usulüne dair bir örnek olması açısından önemli bir eserdir.

Nuzhetu'l-mu'rib, hicrî 3. ve 4. yy.'lardaki bazı dil tartışmalarını, farklı örnekler üzerinden yeniden ele alır. Tartışmalara 9. asrın birikimini de katarak yeni bir boyut getirmeye çalışır.

Eserde, el-Kâfiyecî'nin nesir tarzında ele aldığı risâlenin mefhumu bir şair tarafından manzûm olarak ifade edilmiş²¹ daha sonra müellif ona tekrar cevap yazmıştır.²²

¹⁸ el-Kâfiyecî, a.g.e., Yeni Câmi,1181, 61a.

¹⁹ el-Kâfiyecî, a.g.e., Yeni Câmi,1181, 61a-62a.

²⁰ el-Kâfiyecî, a.g.e., Yeni Câmi,1181, 61a.

²¹ el-Kâfiyecî, a.g.e., Yeni Câmi, no:1181, 61a.

²² el-Kâfiyecî, a.g.e., Yeni Câmi, no:1181, 61b.

Bu eserin, farklı kişilere ait eserleri tek kompozisyonda derleme metodu açısından kayda değer bir temsil gücü olduğunu söylemek mümkündür.

2.2.2. Anlatım Kritiği (Dil ve Üslup Özellikleri)

Eser hicrî dokuzuncu asırdaki Arap dilinin özelliklerini yansıtır. Bu açıdan bakıldığında dönemin ilmî üslubunda yaygın olarak kullanılan ifade tarzlarını belirleme hususunda ipuçları verir.

Nuzhetu'l-mu'rib'in sadece kendisi değil, eserin yazma nüshaları da araştırmacılara ışık tutar. Çünkü söz konusu eserin bazı yazma nüshalarında kullanılan yazı dili ile günümüz yazım kuralları arasındaki fark hemen göze çarpar. Örnek: "sekiz yüz" sayısı ثَمَانِي مِائَةٍ²³ şeklinde ayrı yazılmıştır. Söz konusu sayı günümüz Arapçasında ثَمَانِيَّةً şeklinde yâ harfi hafzedilerek ve bitişik olarak yazılmaktadır. Eserin yazma nüshaları bu yönüyle zaman içerisinde Arap dili yazım kurallarında meydana gelen değişikliklere ışık tutar. *Nuzhetu'l-mu'rib*'de, Arap dili gramerinin belagatle, iç içe girdiği görülür. Özellikle günümüzdeki adıyla anlambilim ve semantik ile ilgili verilere bolca yer verir. Bu eser, dolaylı bir üslupla olsa da zaman zaman mantık ve münazara ilimlerinin konu ve metotlarından faydalanarak edebiyatla dil felsefesini harmanlar.²⁴

Kitap ileri düzeyde bir metot ve içerikle yazılmıştır. Zira kitabın üstün bir anlatıma sahip olduğu, eser içerisinde müellifin bizzat kendisi tarafından da belirtilmiştir. Bu durum *Nuzhetu'l-mu'rib* okunduğu zaman daha iyi anlaşılmaktadır.²⁵

Eserde müellif, hüküm verirken kendi görüşlerini ayrıca ifade eder. Bazen, başkalarından ayrıldığı noktalara da işaret eder. el-Kâfiyecî kendi görüşlerini belirtirken genellikle "وَأَقُولُ" "Ben de şöyle diyorum" ifadesini sıkça kullanır.²⁶

Başkalarından ayrıldığı noktalarda yine farklı düşünüş sebeplerine işaret ederek meselenin tahliline dair yeni bakış açıları önerir.²⁷

²³ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, el-Ezher Ün. Ktp., no: 323154, 4b; el-Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-mu'rib*, Laleli Ktp., no:1906-M, 45a.

²⁴ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmi, no:1181, 59b-61b.

²⁵ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmi, no:1181, 59b-61b.

²⁶ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmi, no:1181, 59b-61b.

²⁷ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmi, no:1181, 60a.

el-Kâfiyecî, birden fazla doğrunun bulunduğu meselelerle karşılaştığında bazen kendi tercihlerini belirtir. Bununla beraber, kayda değer kabul ettiği tüm görüş ve hükümlerin, sahih vecihlerini zikretmekten kaçınmaz.²⁸

Nuzhetu'l-mu'rib, kendi türünden ilmî eserlerde pek rastlanılmayan düzeyde bir edebî yoğunluğu ön plana çıkarır.

el-Kâfiyecî bir yönüyle, sorulan soruya bilimsel ve delilli cevaplar vererek mantıki- felsefi tutarlığı sağlamaya özen gösterirken diğer taraftan, seçtiği kelimeleri ustaca kullanarak, eserine şiirsel bir üslup katar.²⁹ Bununla el-Kâfiyecî'nin, neyi söyleyeceğinin yanı sıra nasıl söyleyeceğine de dikkat ettiği kendini hissettirir. Günümüzde bilhassa bilimsel tez ve makalelerde edebî üslup terk edilmektedir. Anlatılacak olanlar, eğretileme ve her çeşit örtülü göndermeden uzak, farklı anlamlara ihtimali olmayan, açık bir dil ve üslupla ifade edilmeye çalışılmaktadır. Bu bilimsel makalelerde neyin söylendiğini merkeze alan yaklaşımın bir sonucudur. Nasıl söylendiği ikinci plandadır. Bununla beraber, makale ve tezler için bilimsel bir yazım usulü de geliştirilmiştir.

On beşinci asrın ilmî ortamında yazılmış *Nuzhetu'l-mu'rib*'de bu düzeyde edebî bir dil kullanılmış olmasında el-Kâfiyecî'nin sağlam bir dil ve üsluba sahip olması etkilidir. Ancak, el-Kâfiyecî'yi burada edebî ve şiirsel bir üslubu tercih etmeye iten başka özel bir neden daha kendisini hissettirmektedir. O da sözün muhatabının durumudur. Bilindiği gibi bir sözün belîğ sayılabilmesinin temel şartlarından birisi o sözün muktezayı hâle uygun olarak söylenmiş olmasıdır. Burada hâl kelimesinden "muhatabın hâli ve durumu"nun kast edildiği izahattan varestedir. Yani belîğ bir mesaj iletecek kişi, sözlerini muhatabı merkeze alarak, onun durumuna göre seçmelidir.

el-Kâfiyecî'nin cevap verdiği kişi –yani muhatabı- o dönemin yazar ve şairlerinden Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'tir. *Nuzhetu'l-mu'rib* içerisindeki şiirleri göz önüne alındığında³⁰, onun azımsanamayacak derecede edebî bir şahsiyete sahip olduğu anlaşılmaktadır. el-Kâfiyecî, sözünü muhatabının durumuna göre ayarlayarak şiirsel bir tarzda ifade etmektedir. Bununla anlatıma akıcı bir estetik kazandırmakta ancak bilimsel tutarlığı göz ardı etmemektedir.

²⁸ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmî, no:1181, 60b.

²⁹ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmî, no:1181, 59b-61b.

³⁰ el-Kâfiyecî, *a.g.e.*, Yeni Câmî, no:1181, 61a.

el-Kâfiyecî'nin üslubundaki bu şiirsellik durumu sadece *Nuzhetu'l-mu'rib*'de değil, bütün eserlerinde hakim bir üslup özelliği olarak dikkat çeker.

el-Kâfiyecî, kendisine yöneltlen eleştirilere yine ilmî ve edebî bir üslupla karşılık verir. Kendisine yöneltlen haksız eleştirileri cevaplarken bile üslubundaki ilmî ve edebîliği bozamaz.

Son tahlilde, eserde ilmî-edebî-felsefî bir zeminde şiirsel bir dil ve üslup kullanılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür.

2.2.3. Etkileri ve Kaynaklık Kritiği

Nuzhetu'l-mu'rib'in en belirgin etkilerinin ilk olarak Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref üzerinde görülmeye başladığı anlaşılmaktadır.³¹

Bununla beraber, *Nuzhetu'l-mu'rib* üzerine yapılan çalışmalar Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'le sınırlı kalmamıştır. Bilakis söz konusu eser üzerine yapılan müstakil çalışmalar es-Suyûtî ile devam etmiş ve yeni bir boyut kazanmıştır. Zira es-Suyûtî, yaptığı bir çalışmada, hocası el-Kâfiyecî'nin *Nuzhetu'l-mu'rib*'inin bazı bölümlerini hem ihtisar etmiş hem de eser üzerine bazı değerlendirme ve tenkitlerde bulunarak konuyu farklı bir açıdan ele almıştır.³²

Bu durum –yani eserin bazı yönleriyle eleştirilmesi ve bazı kısımları üzerine ihtisar çalışması yapılması- *Nuzhetu'l-mu'rib*'in yazılışından kısa zaman sonra, önemsenen bir çalışma konumuna yükseldiğinin açık bir göstergesidir. Ayrıca bu durum, söz konusu eserin, yazıldığı dönemde daha yazarı hayattayken bile bazı tartışmalara neden olduğunu da ispatlamaktadır.

Burada el-Kâfiyecî'nin es-Suyûtî'ye ait *Fecru'ş-şemed* adlı eseri görüp görmediği ile ilgili bir soru da hemen akla gelmektedir. el-Kâfiyecî'nin eser içerisindeki üslubundan, bazı tartışmalara göndermeler yaptığı anlaşılma ile beraber, bu göndermelerin *Nuzhetu'l-mu'rib* üzerine yapılan eleştirilere mi yoksa genel olarak bu mesele üzerindeki tartışmalara yönelik mi olduğunun kesin anlaşılacağı belirtilmişti. Bununla beraber, o dönemin ortamında yapılan benzer tartışma ve açıklamalara genel olarak bir göndermede bulunduğu söylemek mümkündür.

³¹ el-Kâfiyecî ile aynı dönemde yaşadığı anlaşılan bu şahıs hakkında daha fazla bilgiye ulaşılmamıştır.

³² Bk. es-Suyûtî, *Fecru'ş-şemed fi irâbi "Ekmeli'l-hamd"*, Reisülküttab, no: 1170, 52b; es-Suyûtî, *a.g.e.*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, no: 708, vr. 136.

2.3. Eserin Yazma Nüshaları ve İlmî Değerleri

Bir eserin tahkik ve tahliline başlamadan önce, o eserin mevcut nüshalarının bir ön değerlendirmeye tabi tutularak tasnif edilmesi gerekmektedir. Bununla, değerlendirme ve tahkike hangi nüshanın esas alınacağı, bu nüshayla hangi nüshaların karşılaştırılacağı gibi konuların netlik kazanması amaçlanmaktadır. Zira, araştırma ve tahkikin sağlam bir zemine oturması için bu aşama çok önemlidir.

Ayrıca, söz konusu eserin tahkiki esnasında belirli bir nüsha esas alınmadan ortak metin çıkarma usulü takip edilecekse bile, söz konusu ortak metnin oluşturulmasında hangi nüshaların kullanılacağına belirlenmesi önem arz eden bir diğer husustur.

2.3.1. Eserin Yazma Nüshalarının Tespiti

Yapılan araştırmalar, ilmî seyahatler ve katalog taramaları neticesinde *Nuzhetu'l-mu'rib*³³ yani diğer meşhur adıyla *Îrâbu Ekmeli'l-Hamd*³⁴ adlı eserin üç nüshasına ulaşılmıştır.

Bu nüshalardan her biri, aşağıdaki şekilde farklı özellikler arz eder:

Birinci elyazması nüsha:

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinin Yeni Câmi Bölümünde 1181 numarada kayıtlı mecmuanın 59b-61b varakları arasında yer almaktadır.

Tahkikte esas alınan ve “م” rumuzu verilen bu nüshanın el-Kâfiyecî'nin kendi el yazısı ile olduğu belirtilmektedir.³⁵

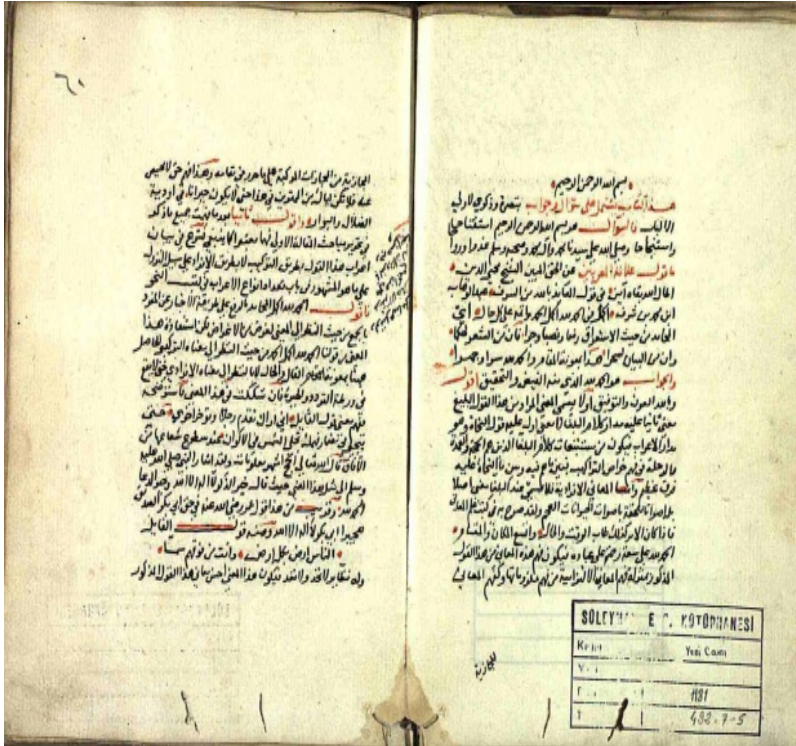
Eserin bu nüshasının varaklarında ortalama 19 satır vardır. Konunun akışına göre yer yer kırmızı mürekkep kullanılmıştır. 60a sayfasında müellife ait bir haşiye dikkat çekmektedir. Genel olarak hattı çok açıktır. Okunamayan ya da bozulmuş hiçbir yeri yoktur.

Eserin Yeni Câmi, no: 1181, 59b-60a sayfaları aşağıda verilmiştir:

³³ el-Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-Meşriki ve'l-Mağrib*, Yeni Câmi, 1181/3, 59 – 61; el-Ezher Ün. Ktp., no: 323154, 1b – 5a varakları arasında yer almaktadır. Ayrıca bk., Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1043; Bağdatlı İsmâil Paşa, *İdâhu'l-meknûn*, II, 642; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifin*, II, 209, II, 208; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 150; Brockelmann, *Supplement*, II, 141.

³⁴ Bazı kütüphanelerde, el-Kâfiyecî'ye, *Îrâbu "Ekmeli'l-hamd"* ismiyle nispet edilen eser, *Nuzhetu'l-mu'rib* adlı eserin aynıdır. Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 1906-M/2, 42a-45b.

³⁵ İsmail Cerrahoğlu, eserin bu nüshası hakkında kullandığı “Eser bizzat müellifin kendi hattıyladır. 874/1470 senesi Ramazanının 8. Günü yazılmıştır.” gibi ifadeler, söz konusu nüshanın *müellif nüshası* olduğuna işaret etmektedir. Bk. Cerrahoğlu, “*et-Teysîr fî kavâ'idü ilmi't-Tefsîr*” adlı eserin tahkikine yazdığı giriş, s. 29.

İkinci elyazması nüsha:

el-Ezher Üniversitesi Kütüphanesi'nde, 323154 numaralı mecmuada 1b-5a varakları arasında bulunmaktadır.

Nüsha, zahiriyye ve kitaba ait dört varakla beraber toplam beş varaktan meydana gelmiştir.

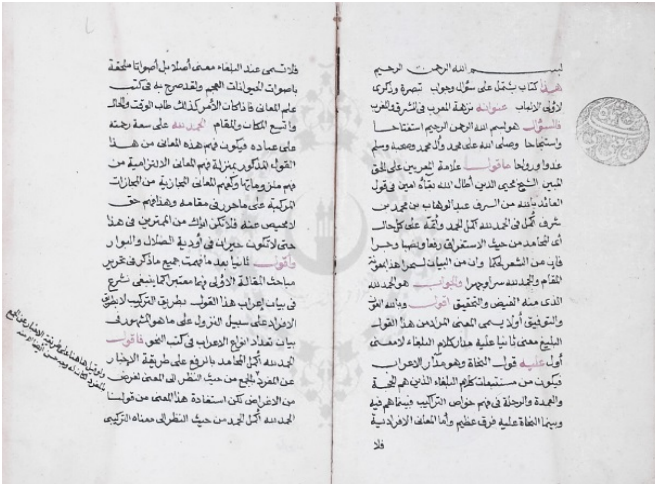
"ب" rumuzu verilen nüsha, müellif nüshasına mukabele edilmiştir.

Kapak ve son varak hariç her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Ayrıca, eserin 2a sayfasında müstensihe ait bir tane haşiye bulunmaktadır.

"ب" nüshasını yazan müstensih ismini belirtmez. Bununla beraber, yazma nüshanın tamamı incelendiğinde açıkça görüleceği üzere, müstensih-in kim olduğuna işaret eden açık bir isimde rastlanmaz.

Diğer nüsha gibi bu nüsha da el-Kâfiyecî ve Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref arasında meydana gelen ve taraflar arasında bir yazışma serisi şeklinde cereyan eden diyalogun bilimsel olarak derlenmiş hali mahiyetindedir.

Eserin el-Ezher Ün. Ktp., no: 323154, 1b-2a sayfaları aşağıdadır:

Üçüncü elyazması nüsha:

İstanbul'daki Lâleli Kütüphanesinde 1906 numarada kayıtlı mükerrer mecmuanın (1906-M), 42a-45a varakları arasında yer almaktadır.

"ل" rumuzunu verdiğimiz bu nüsha, 45a varağının sonunda belirtildiği üzere müellif nüshasına mukabele edilmiş bir nüshayla karşılaştırılmış bir nüshadır. Ancak burada "müellif nüshasına mukabele edilmiş bir nüsha" (müellif nüshasıyla karşılaştırılmış bir nüsha) kaydı ile işaret edilen nüshanın, ikinci elyazması nüsha olarak belirttiğimiz ve müellif nüshasına mukabele edilmiş "ب" nüshasının bizzat kendisi olup olmadığı açık değildir. Müellif nüshasına mukabele edilmiş "ب" nüshasından başka bir nüsha olma ihtimali vardır.

Eserin Laleli Ktp., 1906-M, 42b-43a sayfaları aşağıda verilmiştir:

Bu nüshalar, tahkikte esas alınan şekle ve kullanılan rumuzlara göre düzenlendiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

N.Sayısı	Bulunduğu Yer	Tahkikli Metnin Dipnotundaki Rumuzu
1	Yeni Câmi, 1181, 59a-61b	Arap alfabesinde bulunan م sembolü ile gösterilmiştir.
2	el-Ezher Ün. Ktp., no: 323154, 1b-5a	Arap alfabesinde bulunan ب sembolü ile

		gösterilmiştir.
3	1906-M, 42a-45a	Arap alfabesinde bulunan ج sembolü ile gösterilmiştir.
Toplam	Tahkikte üç nüsha karşılaştırılmıştır.	

2.3.2. Eserin Mevcut Yazma Nüshalarının İlmî Değeri

Eldeki nüshaların en değerlisi şüphesiz ki Süleymaniye Ktp., Yeni Câmi, no: 1181, 59a-61b varakları arasında yer alan nüshadır. Bu nüshanın el-Kâfiyecî'nin bizzat kendisinin yazdığı orijinal nüsha olduğu belirtilmiştir.³⁶

İlmî tahkikte esas olma açısından ikinci sırada gelen nüsha el-Ezher Ün. Ktp., no: 323154'de yer alan nüshadır. Çünkü bu nüsha, müellif hattından istinsah edilmiş olup oldukça değerli bir nüshadır.³⁷ Arıca, eserin zahriyyesinde zikredilen duada *أَمْتَعِ اللَّهُ بِبَقَائِهِ الزَّمَانَ* "Allah onun(el-Kâfiyecî'nin) varlığıyla zamanı faydalandırın." şeklinde bir dua cümlesinin bulunması, el-Ezher nüshanın el-Kâfiyecî hayattayken yazıldığına bir göstergesidir.

Üçüncü sırada ise Lâleli Ktp., 1906-M, 42a-45a varakları arasında yer alan nüsha gelmektedir. Çünkü bu nüsha müellif hattından istinsah edilmiş bir nüshadan istinsah edilmiş bir kopya mahiyetindedir. Bu nüsha orijinal nüsha olmasa da eserin konu akışını ve genel kompozisyonunu netleştirme hususunda önem arz etmektedir. Zira, meseleye tahkik ve değerlendirmesi yapılan nüshaların büyük resmi itibarıyla bakıldığında, bu nüshanın azımsanmayacak bir önemi haiz olduğu dikkat çeker.

Eserin memzûc (karma) bir yapıya sahip olması, temel kompozisyonunun ve genel konu akışının oluşturulmasında bir bakıma problem arz etmektedir. Böyle bir durumda, eserlerin görüşler birbirine karıştırılmadan bizzat sahiplerine nispet edilerek ve gerçek sahiplerine ayrılan bölümler içerisinde kaydedilerek zikredilmesi önem arz eder. Bu nedenle "ج" nüshası, diğer iki nüshaya kıyasla, suyunun suyu tabir edilebilecek bir konumda olsa da bu nüshadan faydalanmak ve mukabele kompozisyonuna eklemek uygun görülmüştür.

Nüshalar en değerli olandan daha önemsiz doğru matematiksel olarak sıralandığında şu denklem ve tablo ortaya çıkmaktadır: ج > ب > م .

³⁶ Cerrahoğlu, a.g.e., s. 29.

³⁷ Bk. el-Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-mu'rib*, el-Ezher Ün. Ktp., no: 323154, 1b-5a.

Önem Sırası	Bulunduğu Yer	Önem Sebebi
1	Yeni Câmî, 1181 59a-61b	Müellif nüshasıdır.
2	el-Ezher Ün. Ktp., no: 323154, vr. 1b-5a	Müellif nüshasından istinsah edilmiştir.
3	1906-M, 42a-45a	Müellif nüshasından istinsah edilmiş nüshadan istinsah edilmiştir. Eserin kompozisyon akışını netleştirme hususunda önemlidir.
Toplam	Eserin üç nüshası bulunmuştur.	

2.4. Tahkikte İzlenen Metot

Eserin müellif nüshasının bulunmuş olması metnin sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarılmasını kolaylaştırmıştır.

Tahkikte müellif nüshası esas alınmakla birlikte, önemli görülen nüsha farklılıklarına da işaret edilmiştir. Bununla beraber, el-Ezher nüshasının başındaki dua ve girizgah kısmı tahkikin başına eklenilmiştir.

Nüshalar için kullanılan rumuzlar yukarıda zikredilmiştir.

Eserin tahkikli metni, günümüz yazım ve imla kurallarına uygun olarak dizilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışma neticesinde ulaşılan önemli sonuçları şu şekilde ifade etmek mümkündür:

Buraya kadar zikredilen bilimsel veri ve tahliller ışığında, incelemesi yapılan "Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-Meşriki ve'l-Mağrib" adlı eserin el-Kâfiyecî'ye ait olduğu netlik kazanmıştır.

Bu eser, "İrâbu Ekmeli'l-hamd Literatürü" diye adlandırılabilir bir alanda yazılmış başarılı çalışmalardandır.

İncelemesi yapılan nüsha, soru cevap usulünde hazırlanmış el-Kâfiyecî ve Abdulvehhâb b. Muhammed b. Şeref'in aynı konuda farklı zamanlarda yazdıkları mektupları derleyen memzûc bir eserdir. Eserin ilk memzûc kompozisyonun yine el-Kâfiyecî tarafından tashih edildiği görüşü ağırlık kazanmaktadır.

Eser, yazıldığı dönemde hem yakın hem uzak çevrelerden hatta başka ülkelerden bile yazılı olarak soru sorma geleneğinin el-Kâfiyecî zamanında hâlâ yaşadığının açık bir göstergesidir. Bu yönüyle bilimsel yazışma geleneğinin hem varlığına hem de bu geleneğin icra ediliş tarzlarından bir çeşidine açık bir örnek teşkil etmektedir.

Bu eser, yazıldığı dönemde tartışılan bazı ilmî meselelerin hem mahiyetinin hem de çözümünün belirlenmesinde rehberlik etmektedir. Ayrıca, yazıldığı dönemin ilmî dil ve üslubunu yansıtması açısından kayda değer bir örnektir. Bunun yanı sıra, günümüz dilbiliminin bazı konularına kaynaklık edebilmesi açısından bugüne hitap eden tarafları da vardır.

Eser Arap dilbiliminin, gramer, sarf, belagat ve şiirine dair önemli açıklamalar getirmekle beraber bazı meselelere yeni bir açılım ve bakış açısı sunmuştur.

Karışık meselelerde, hatta hakikatin birden çok vecihle kendisini gösterdiği durumlarda en doğru olanı tercih etmeye yönelik bir yöntem önermektedir.

Özellikle dilsel varlık tasavvuruna getirdiği farklı bakış açısıyla, dil felsefesinin ve anlambilimin temel problem alanlarından “Dil-Varlık” ilişkisi açısından önemli açılımlar getirmektedir.

Eser üzerinde, Sîbeveyh’den (ö. 180) günümüze kadar devam eden bazı kadim dil tartışmalarının izleri açıkça görülmüştür. Bunlar arasında “isim cümlesinin sübut ve istimrara delalet ettiğinden dolayı daha kalıcı bir anlam vurgusuna sahip olduğu meselesi” kendisini daha çok hissettirmiştir. Bu hükmün el-Kâfiyecî’nin temel tercihlerine etki ettiği de görülmektedir.

Eserin içeriğinden ayrı olarak, nüshalarda kullanılan yazım dili, günümüz Arapçasındaki yazım kurallarıyla 15. yy. Arapçasının yazım dili arasında bazı farklar görülmüştür.

Nüshaların tam, sağlam ve yazılarının açık olması, dahası müellifin kendi el yazısıyla kaleme aldığı nüshanın elde edilmiş olması gibi sebepler, çalışmanın verimini ve netliğini artırarak çok önemli katkılar sağlamıştır.

Burada, “*Nuzhetu’l-mu’rib*” adlı eserin aslına en yakın bir şekilde tahkik edilmiş olduğu ümit ediliyor. Bilime metodolojik katkısı bulunduğu yadsınamayan bu eser, bilim dünyasının istifadesine sunuluyor.

KAYNAKÇA

Bağdatlı İsmail Paşa, *İdâhu’l-meknûn fi’z-zeyli alâ keşfi’z-zunûn ‘an esâmi’l-kutubi ve’l-funûn*, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-Arabî, Beyrut, ts.

-----, *Hediyetu'l-ârifin esmâu'l-muellfine ve âsâru'l-musannifîn*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1955.

C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplement (S)*, Leiden 1938.

-----, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, 2 cilt, 2. baskı, Leiden 1943-49.

Cerrahoğlu, İsmail, el-Kâfiyecî'nin "*et-Teysîr fî kavâ'idi ilmi't-Tefsîr*" adlı eserinin tahkikine yazdığı giriş, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989.

Gökbulut, Hasan, "Kâfiyecî", *DİA*, XXIV, İstanbul, 2001, s. 154.

İbnu'l-Ammâd, Ebu'l-Fellâh Abdulhay b. İmâd el-Hanbelî (ö. 1089), *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Mektebetu'l-kudsî, Kahire, 1350.

İbn İyâs, Muhammet b. Ahmet b. İyâs (ö. 930), *Bedâi'u'z-zuhûr fî Vakâi'id-duhûr*, Dâru ihyâi'l-kutubi'l-Arabiyye, Kahire, 1972.

İbn Tağrî Berdî, Ebu'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrî Berdî el-Atabekî (ö. 874), *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısra ve'l-Kâhira*, Matba'atu Dâri'l-kutubi'l-mısriyye, Kahire, 1929.

el-Kâfiyecî, *Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-Meşriki ve'l-Mağrib*, Yeni Câmi, no: 1181, 59a-61b.

-----, *Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-Meşriki ve'l-Mağrib*, el-Ezher Üniversitesi Kütüphanesi, no: 323154, 1b - 5a.

-----, *Nuzhetu'l-mu'rib fi'l-Meşriki ve'l-Mağrib*, Lâleli, 1906-M, 45a.

Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah (Hacı Halîfe), *Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kutubi ve'l-funûn*, tashih: Şerafeddin Yalıtıkaya ve Rifat Bilge, el-Matbaatu'l-behiyye, İstanbul, 1941.

el-Kefevî, Muhammed b. Süleyman, *Ketâibu'l-a'lâm el-ahyâr fî mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, no: 1381, 357a-358b.

Leknevî, Muhammet Abdulhayy (ö. 1304), *el-Fevâidu'l-behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Matba'atu's-Sa'âde, Mısır, 1324.

Şehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman (ö. 902), *ed-Dav'u'l-lâmî li ehli'l-karnî't-tâsi'*, Mektebetu'l-kudsî, Kahire, 1353.

Şevkânî, Muhammet b. Ali (ö.1255), *el-Bedru't-tâli' bi mehâsini men ba'de'l-karnî's-sâbi'*, el-Matba'atu's-sa'âde, Kâhire, 1348.

es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâtî'l-lügaviyyîne ve'n-nuhât*, nşr. Muhammet Ebulfadl İbrahim, Dârü'l-fikr, baskı yeri belirtilmemiş, 1979.

-----, Celâluddîn Abdurrahman, *Fecru's-şemed fî i'râbi "Ekmeli'l-hamd"*, Reisülküttab, no: 1170, 52b.

الملخص:

محیی الدین الکافیجی (ت: 879/1474) من علماء القرن الخامس عشر، نسبه: محیی الدین أبو عبد الله محمد بن سلیمان بن سعد بن مسعود الرومی الحنفی. لقد ألف کتابا كثيرة في حقول شتى كاللغة العربية والفقه والتفسیر والكلام. ولكن بعض كتبه ما زال مخطوطا أو مفقودا. ومن مؤلفاته اللغوية والنحوية والبلاغية كتابه: "نزهة العرب في المشرق والمغرب".

يقوم هذا البحث بدراسة تحليلية لكتاب "نزهة العرب في المشرق والمغرب" ليظهر مكانته وقيمته في اللغة العربية وتأثيره اللغوي، وبالإضافة إلى ذلك يقدم أيضا متن هذا الكتاب كاملا ومحققا. الكلمات المفتاحية: الکافیجی، اللغة، اللغة العربية، النحو العربي، الإعراب.

[TAHKIKLİ METİN]

[كتاب نزهة المغرب في المشرق و المغرب]

تأليف الشيخ الامام العالم العلامة المحقق الفهامة [حليف الإحسان و خليفة النعمان]

محي الدين الكافيجي الحنفي

أمتع الله ببقائه الزمان

بجاه سيدنا محمد

ولد عدنان

آمين¹

[59/ب] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اسْتَفْتَا حَاحَا وَاسْتَنْجَا حَا (وهو حسبي)²، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ غُدُّوًّا وَرَوَّاحَا.

هذا كتاب³ يشتمل على سؤالٍ وجوابٍ تبصرةً وَذِكْرَى لِأولي الألباب
[عنوانه نزهة المغرب في المشرق والمغرب]⁴

فالسؤال هو ما قولُ علامة العربيين عن⁵ الحق المبين الشيخ محيي الدين⁶ - أطال الله بقاءه أمين - في قول العائذ بالله من السرف⁷ عبد الوهاب بن⁸ محمد بن شرف⁹، "أَكْمَل" في "الْحَمْدُ لِلَّهِ أَكْمَلُ الْحَمْدِ وَأَتَمُّهُ عَلَى كُلِّ حَالٍ"،

² زيادة من "ل".

³ هذا كتاب "نزهة المغرب في المشرق والمغرب" تأليف سيدنا ومولانا شيخ الإسلام علامة العصر وَوَجِيهَهُ وفريده العالم الرباني الشيخ محيي الدين الكافيجي (ت: 879 هـ) نفع الله به وبعلمه ورحم سلفه الكريم بمحمد وآله أمين.

⁴ سُمِّيَتْ هذه الرسالة بعدة أسماء وهي: نزهة المغرب في المشرق والمغرب، إعراب أكمل الحمد، رمز الأسرار في مسألة الأكمَل، شرح مسألة أفعال التفضيل، رمز الأسرار. وجدير بالذكر هنا أني وجدت رسالة أخرى للكافيجي إسمه "كتاب رمز الأسرار" وموضوعها شرح عمل أفعال التفضيل. وهو غير كتاب "نزهة المغرب في المشرق والمغرب".

هذا وحصل الفراغ من كتاب "نزهة المغرب في المشرق والمغرب" في اليوم الثامن من شهر رمضان المعظم سنة أربع وسبعين وثمانائة وَحَصَلَ الفراغ من رسالة "كتاب رمز الأسرار" في السادس والعشرين من شهر رمضان المبارك سنة أربع وسبعين وثمانائة أنظر: مكتبة "بوردر" في ترقية رقم المجموعة: 1752، رقم الورق: 70

⁵ في "ب" "على".

⁶ هو المولى الفاضل العلامة والعالم الكامل الفهامة صاحب التصانيف التي لا تعد ولا تحصى أدنى فضائله العدا، الإمام المتبحر الفقيه والشيخ المحقق النبيه محمد بن سليمان بن سعد بن مسعود الرومي البرعمي الشهير بالمولى محيي الدين الكافيجي (ت: 879 هـ).

لقب بذلك لكثرة اشتغاله بكتاب الكافية في النحو، وكان إماماً كبيراً في كل العلوم، أخذ العلوم عن المولى شمس الدين الفناري، والمولى العلامة حافظ الدين البزازي، وفي الشافق النعمانية، قال السيوطي شيخنا العلامة استاذ الأستاذين محيي الدين ابو عبد الله الكافيجي، ولد سنة ثمان وثمانين وسبعائة واشتغل بالعلم ورحل إلى بلاد العمجم وشيراز ولقى اعلماء الأجلاء، فأخذ عن شمس الدين الفناري والبرهان حيدر وابن فرشته شارح المجمع، وحافظ الدين البزازي، وغيرهم، ودخل القاهرة، وأخذ عنه الفضلاء والأعيان وولي مشيخة الشيخوخة لما رغب عنها ابن الهمام.

وكان إماماً كبيراً في المعقولات كلها والكلام وأصول النحو والفقه والتصريف والإعراب والمعاني والبيان والجدل والمنطق والفلسفة والهيئة بحيث لا يشق أحد عبارة في شيء من العلوم وله اليد الحسنی في الفقه والتفسير والنظر في علوم الحديث وألف فيه، وأما تصانيفه في العلوم العقلية فلا تحصى بحيث إن سألته فيها أن يسميها جميعاً لا كتبها في ترجمته فقال لا أقدر على ذلك وقال ولي مؤلفات كثيرة نسبتها ولا أعرف اسماؤها الآن وأكثرها مختصرات وأجله وأنفعها على الإطلاق شرح قواعد الإعراب وشرح كلمتي الشهادة وله مختصر في علوم الحديث ومختصر في علوم التفسير سمي بالتيسير قدر ثلاث كراريس. وكان يقول اخترع هذا العلم ولم يسبق إليه وذلك لأن الشيخ لم يقف على البرهان الزركشي، ولا مواقع العلوم للجلال البلقيني.

أَيِّ الْمَحَامِدُ مِنْ حَيْثِ الْإِسْتِغْرَاقِ رَفْعًا وَنَصَبًا وَجَرًّا؟ «فَإِنَّ مِنَ الشُّعْرِ لِحِكْمًا وَإِنَّ مِنَ الْبَيِّنَاتِ لَيْسَخْرًا»¹⁰ هَذَا بِمَعُونَةِ الْمَقَامِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ بَرًّا وَجَهْرًا.

والجواب هو الحمد لله الذي منه الفيض والتحقيق.

وكان صحيح العقيدة في الديانات حسن الاعتقاد في الصوفية محباً لأهل الحديث كارهاً لأهل البدعة كثير التعبد على كبر سنه كثير الصدقة والبذل سليم الفطرة صافي القلب كثير الاحتال لأعدائه صبوراً على الأذى واسع العلم جداً.

لازمته أربع عشرة سنة فما جنته مرة إلا وسمعت منه من التضعفات والعجائب ما لم أسمعها قبل ذلك، قال لي يوماً ما إعراب "زيد قائم" فقلت قد صرنا في مقام الصغر تسأل عن هذا، فقال لي في زيد قائم مائة وثلاث عشر بحثاً، فقلت لا أقوم من هذا المجلس حتى استفيدها فأخرج تذكرتها فكتبت منه.

توفي الشيخ شهيداً بالإسهال ليلة الجمعة رابع جمادى الأولى سنة تسع وتسعين وثمانمائة إلى هنا ذكره السيوطي.

قال صاحب الشقائق، رأيت للمولى المذكور رسالة في مسألة الاستثناء لم يغادر صغيرة ولا كبيرة انتفعت بها روح الله ورحمه، انتهى.

قال المولى جلال الدين السيوطي في كتاب الاتقان في علوم القرآن ولقد كنت في زمان الطلب أتعجب من المتقدمين إذ لم يدونوا كتاباً في علوم القرآن كما وضعوا ذلك بالنسبة إلى علم الحديث فسمعت شيخنا أستاذ الأستاذين وإنسان عين الناظرين خلاصة الوجود وعلامة الزمان فخر العصر وعين الأوان أبا عبد الله محيي الدين الكافيجي يقول: قد دونت في علوم التفسير كتاباً لم أسبق إليه فكتبته فإذا هو صغير الحجم جداً، وحاصل ما فيه بابان، الأول في ذكر معنى التفسير والتأويل، والثاني في شروط القول فيه، وبعدهما خاتمة، والمولى جلال الدين السيوطي من علماء الشافعية أهد. أنظر: محمد بن سليمان الكفوي، كتابت الاعلام الأخيار في مذهب أبي حنيفة النعمان، مكتبة الملة، فيض الله أندي، 1381، 357/358. ب.

⁷ الشَّرْفُ تجاوز ما حد لك والسرف الخطأ وإطاء الشيء وضعه في غير موضعه. السرف الغفال والجهل. أنظر: الأزهرى، أبو منصور بن

محمد بن أحمد (ت: 370 هـ)، معجم تهذيب اللغة، تحقيق: رياض زكي قاسم، دار المعرفة، بيروت، 2001، ج: II، ص: 1675

⁸ كلمة "ابن" ساقط من "ب"

⁹ لم أجد ترجمته. ولكنه كاتبٌ وشاعرٌ معروفٌ في عهد الكافيجي. الدليل على ذلك الرسالة نفسها التي تقوم بتحقيقها. انظر إلى السمتن. نص العبارة:

"ثم كتب الكاتبُ الشاعرُ العائدُ بالله من الشَّرْفِ عَبْدُ الْوَهَّابِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ شَرَفٍ".

¹⁰ أخرجه البخاري، أبو عبد الله محمد بن اسماعيل بن إبراهيم الجعفي (ت: 256 هـ)، الجامع الصحيح، كتب السنة، مؤسسة جاغري، بلفظه عن زيد بن أسلم في النكاح، 57 وبنحوه عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما في الطب، 51 وأخرجه أبو داود السجستاني، سليمان بن الأشعث (ت: 275 هـ)، السنن، كتب السنة، مؤسسة جاغري، بنحوه عن عبد الله بن عمر في الأدب، 86 وقال الألباني: هذا الحديث صحيح وأخرجه أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الدهلي الشيباني المروزي البغدادي (ت: 231 هـ)، السنن، كتب السنة، مؤسسة جاغري، بنحوه عن واصل بن حيان ج: I، ص: 269، 273 تعليق شعيب الأرنؤوط: إسناده صحيح؛ أخرجه الدارمي، عبد الله بن عبد الرحمن بن فضل بن بهرام بن عبد الصمد التبعي السمرقندي (ت: 255 هـ)، السنن، كتب السنة، مؤسسة جاغري، بنحوه عن أبي وائل في الصلاة رقم 199، وقال حسين سليم أسد: إسناده

صحيح وأخرجه الحاكم في المستدرک بلفظه عن أبي بكره أ: III، ص: 710، رقم 6569

أقول: وبالله العون والتوفيقُ أَوْلًا: يُسَمَّى المعنى المراد من هذا القول البليغ معنًى ثانيًا عليه مدارُ كلامِ البُلغَاءِ لا معنىً أَوَّلَ عليه قولُ النَحَاةِ وهو مدارُ الإعرابِ فيكون من مُسْتَبَعَاتِ كلامِ البلغاء الذين هم الحجة والعمدة والرحلة في فهم خواص التراكيب قَبِيئًا هُم فيه وَبَيِّنًا النَحَاةُ عليه فرقٌ عظيمٌ.

وأما المعاني الإفرادية فلا تُسَمَّى عند البلغاء مَعْنَى أَصْلًا، بَلْ أَصَوَاتًا مَلْحَقَةً بِأَصْوَاتِ الحيونات العُجْمِ¹¹ ولقد صُرِّحَ بِهِ فِي كُتُبِ عِلْمِ المَعَانِي.

فإذا كان الأمر كذلك طاب الوقت والحال، واتسع المكان والمقام، الحمد لله على سعة رحمته على عباده. فيكون فَهْمُ هذه المعاني من هذا القول المذكور بِمَنْزِلَةِ فَهْمِ المعاني الإلتزامية من فَهْمِ مَلَزُومَاتِهَا وَكَفَهْمِ المعاني [60/أ] المَجَازِيَةِ من المَجَازَاتِ المركبة على ما حُرِّرَ في مقابله¹².

وهذا فَهْمٌ حَقٌّ لا يَحِيصُ عنه فلا تَكُنْ إِيَّاكَ¹³ من المُمْتَرِينَ فِي هذا حَتَّى لا (تكون)¹⁴ حَيْرَانًا فِي أَوْدِيَةِ الضَّلَالِ وَالبَوَارِ¹⁵.

وأقول ثانيًا: بعد ما فهمت جميع ما ذُكِرَ في تحرير مباحث المقالة الأولى فَهْمًا مُعْتَبَرًا¹⁶ كما ينبغي نَسْرَعُ في بيان إعراب هذا القول بطريق التركيب¹⁷ لا بِطَرِيقِ الإِفْرَادِ على سَبِيلِ التَّزْوِيلِ على ما هو المشهورُ في باب¹⁸ تَعْدَادِ أَنْوَاعِ الإِعْرَابِ فِي كُتُبِ النَّحْوِ.
فَأَقُولُ:

"الحمدُ لله أَكْمَلُ المَعَامِدِ" بِالرَّفْعِ على طريقة¹⁹ الإِخْبَارِ عن المفرد²⁰ بِالْجَمْعِ²¹ مِنْ حَيْثُ النَظَرُ إِلَى المَعْنَى²² لِعَرَضٍ مِنَ الأَعْرَاضِ لَكِنْ اسْتِيفَادَةَ هَذَا المَعْنَى مِنْ قَوْلِنَا «الحمدُ لله أَكْمَلُ الحَمْدِ»²³ مِنْ حَيْثُ النَظَرُ إِلَى مَعْنَاهُ التَّرْكِيبِيِّ²⁴ الحَاصِلِ ههنا²⁵ بِمَعْنَوِيَةِ القَالِ والحَالِ لِأَنَّ النَظَرَ إِلَى مَعْنَاهُ الإِفْرَادِيِّ²⁶ حَتَّى لا يَقَعَ²⁷ فِي وَرْطَةِ التَّرَدُّدِ وَالحَيْرَةِ.

¹¹ وإِنَّمَا سَمَّى الدِّيَكَةَ عَجْبًا لِأَنَّ كُلَّ حَيْوَانٍ غَيْرِ الإِنْسَانِ أَعْجَمٌ وَرَوَاهُ غَيْرُهُ تَنَاوُمٌ العُجْمِ فَالعُجْمُ على هذه الرواية ملوك العجم والتناؤم من التؤم وذلك أَنَّ ملوك العجم كانت تَنَاوُمُ على اللهُو. أنظر: إين منظور لسان العرب، دار الصدر، بيروت 1990م، ج: XII، ص: 567

¹² أي: في علم الاستعارة

¹³ إن سياق الكلام هنا يستلزم أسلوب التحذير. لذلك ينبغي أن لا يُذَكَّرَ " فلا تَكُنْ ".

¹⁴ هكذا في "ب" و"و" و"ل"، وفي "م" لا يكون حَيْرَانًا.

¹⁵ أي: الهلاك. أنظر: أحمد بن الفارس، أبو حسين (ت: 395 هـ)، معجم المقاييس في اللغة، دار الفكر، بيروت، 1414م، ص: 159.

¹⁶ أي: فهمًا صحيحًا

¹⁷ أي: بطريقة تأويل التركيب إلى مفرد وجعل إعرابه محليا.

¹⁸ في "ب" "بيان".

فإن شككت في هذا المعنى فاستوضحه بفهم معنى²⁸ قول القائل: «إني أراك تقدم رجلاً وتؤخر²⁹ أخرى» حتى يتجلى في مضمار فهمك تجلّي الشمس في الأكوان عند سطوع شعاعها من الآفاق.

قال الله تعالى: (الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ)³⁰.

ولقد أشار النبي صلى الله عليه وسلم إلى مثل هذا المعنى حيث قال: «خير الذكر لا إله إلا الله وخير الدعاء الحمد لله»³¹.

وقريب من هذا قول عمر - رضي الله عنه - في حق أبي بكر الصديق "هجيراً"³² أبي بكر لا إله إلا الله³³.

¹⁹ ولو قيل هاهنا "على طريقة الإخبار عن الجمع بالمفرد" لكان له وجه حسن أيضاً (هذا قول المستنسخ ولكنه ليس بسديد)

²⁰ أي: عن الحمد.

²¹ أي: بالحمد. يعني كلمة "حمد" جمع أخبر بها عن الحمد وهي مفردة.

²² لأن لفظ كلمة أكمل مفرد. وهي اسم التفضيل واسم التفضيل يعتبر عليه بحسب ما يضاف إليه. إذا كان المضاف إليه مفرداً فحكمه مفرد. وإذا كان جمعاً فجمع.

²³ جاء المضاف إليه هنا مفرداً وهذا ليس يناقض للمعنى السابق الذي يفيد جمعا، لأنه وإن كان مفرد اللفظ، محلى بالألف واللام وهما هنا للاستغراق والاستغراق يفيد معنى الجمع.

²⁴ يعني بحيث تأويل التركيب الأول أي: "الحمد لله" إلى لفظ مفرد يعني "الحمد الذي يكون لله تعالى" وجعل إعرابها محلياً يعني مبتدأ في محل رفع كتركيب "زيد قائم" في جملة "زيد قائم جملة إسمية". وعلى هذا يكون المعنى "الحمد الذي يكون لله تعالى أكمل المحامد"

²⁵ في "ب" هاهنا

²⁶ يعني ليس بحيث النظر إلى كلماته واحدة واحدة.

²⁷ لعل الصواب هنا أن يقال: "حتى لا تقع"

²⁸ هناك إستعارة تمثيلية.

²⁹ هناك استعارة تمثيلية. وقال الجرجاني: أما التمثيل الذي يكون مجازاً لمجئتك به على حد الاستعارة فمثاله قولك للرجل يتردد في الشيء بين فعله وتركه: أراك تقدم رجلاً وتؤخر أخرى. فالأصل في هذا: أراك في تردك كمن يقدم رجلاً ويؤخر أخرى. ثم اختصر الكلام وجعل كأنه يقدم الرجل ويؤخرها على الحقيقة كما كان الأصل في قولك: رأيت أسداً: "رأيت رجلاً كالأسد" ثم جعل كأنه الأسد على الحقيقة، أنظر: الجرجاني، عبد القادر، دلائل الاعجاز، مكتبة سعد الدين، دمشق، 1987م، ج: أ، ص: 108.

³⁰ سورة البقرة: 197.

³¹ لم أجده مسنداً مع أن المصنف ذكره من قبل في كتابه المسمى "التمهيد في شرح التوحيد". أنظر: مكتبة سليمانبة، رئيس الكتاب مصطفى أفندي،

1187، رقم الأوراق، 97-144.

³² إهجيراه وهجيراه: أي: دأبه ودينته. وقال ذو الرمة: هجيراً الرجل: كلامه ودأبه (أي: عادته) وشأنه.

ومنهُ قَوْلُ الْقَائِلِ:

"النَّاسُ أَرْضٌ بِكُلِّ أَرْضٍ وَأَنْتَ مِنْ فَوْقِهِمْ سَمَاءٌ"³⁴.

وَلَهُ نَظَائِرٌ لَا تُحَدُّ وَلَا تُعَدُّ فَيَكُونُ هَذَا الْمَعْنَى أَحْسَنَ مَعَانِي هَذَا الْقَوْلِ الْمَذْكُورِ [60/ب]

وَمَعَانِيهِ لَا تُحْصَى وَلَكِنَّ لَا يَفْهَمُ أَحَدٌ مِنْ هَذَا الْمَعْنَى عَلَى هَذِهِ الطَّرِيقَةِ فِي هَذَا الزَّمَانِ إِلَّا الْفَرِيدُ مِنَ الْبُلْغَاءِ كَقَائِلِ هَذَا الْقَوْلِ عَلَى مَا تَسْمَعُ³⁶ وَتَرَى.

فَيَكُونُ الرَّفْعُ فِيهِ بِهَذَا الْإِعْتِبَارِ أَرْجَحُ مِنَ الْإِعْتِبَارِ النَّصْبِ وَالْجُرِّ لِسَلَامَتِهِ مِنَ الْحَذْفِ وَالْجُرْيَانِهِ عَلَى ظَاهِرِهِ بِلَا تَكَلُّفٍ.

فَأَقُولُ: إِذَا عَرَفْتَ الْأَرْجَحِيَّةَ هُنَا³⁷ بِإِعْتِبَارِ الْمَعْنَى التَّرَكِيبِيَّةِ لِهَذَا الْقَوْلِ عَلَى مَا عَرَفْتَ طَرِيقَتَهُ نَعْرِفُ مِمَّا ذَكَرَ فِي وَجْهِ أَرْجَحِيَّةِ النَّصْبِ فِيهِ عَلَى مَاعِدَاهُ³⁸ أَنَّ النَّصْبَ فِيهِ أَرْجَحُ مِنَ الْجُرِّ فِيهِ لِاسْتِقَامَةِ الْمَعْنَى عَلَى طَبَقِ النَّظْمِ.

وَأَمَّا الْجُرِّ فَلَمْ يَجْرِدِ إِعْتِبَارُ الْمُنَاسَبَةِ اللَّفْظِيَّةِ بَدُونَ النَّظْرِ إِلَى أَصْلِ الْمَعْنَى النَّحْوِيِّ. وَمَعْلُومٌ عِنْدَكَ أَنَّ الْإِعْتِبَارَ إِنَّمَا هُوَ لِلْمَعْنَى لَا لِلصُّوَرِ وَالْمَبْنِيِّ³⁹.

رَمَى فَأَخْطَأَ وَالْأَقْدَارُ غَالِبَةٌ فَأَنْصَعْنَ وَالْوَيْلُ هِجْرَاهُ وَالْحَرْبُ. أنظر: الأزهرى، أبو منصور بن محمد بن أحمد (ت: 370 هـ)، معجم تهذيب اللغة، تحقيق: رياض زكي قاسم، دار المعرفة، بيروت، 2001م، ج: IV، ص: 3718.

³² وقوله تعالى: (فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ) قرأه الجمهور بنصب (أربع) على أنه مفعول مطلق ل (شهادة) فيكون (شهادة أحدهم) محذوف الخبر دل عليه معنى الشرطية الذي في الموصول واقتران الفاء بخبره والتقدير: فشهادة أحدهم لازمة له. ويجوز أن يكون الخبر قوله (إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ) على حكاية اللفظ مثل قولهم "هَجْرًا أَبِي بَكْرٍ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ". أنظر: طاهر بن عاشر، محمد، تفسير التحرير والتنوير، الدار التونسية للنشر، 1973م، ج: XVIII، ص: 165.

³³ لم يقل "يذكر أبو بكر بذكر لا إله إلا الله" ولكنه أخبر عن هذا المعنى بقوله "هَجْرًا أَبِي بَكْرٍ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ"، الله أعلم.

³⁴ هناك استعارة.

³⁵ أي: "الحمد لله أكمل المحامد"

³⁶ في "ب" تُصْنَعُ.

³⁷ في "ب" هاهنا.

³⁸ يعني الجُرِّ.

³⁹ هذه قاعدة كلية.

وأما اعتبارُ المعنى في توجيه أُرْجِيَّةِ النصبِ فيه على الجُرِّ فيه فإنها هو اعتبارُ المعنى التَّركيبي لهذا القول على ما عَرَفْتُ فيها مرَّ أحسنَ عَرَفَانِ. فلاحاجة إلى الإعادة والحالة هذه بحسب دلالة هذا المقال. والله سُبحَانَهُ وَتَعَالَى أَعْلَمُ بحقيقة الحال.

سبحانك لا علمَ لنا إلا ما علمتنا إنك أنتَ العليمُ الحكيمُ.

قال رحمه الله تعالى: ⁴⁰ وَكَتَبَهُ مُحَمَّدُ بْنُ سَلِيحَانَ الكَافِيَّي الحَنَفِي - عَفَا اللهُ تَعَالَى عَنْهَا آمِينَ - وذلك ⁴¹ بِشَاطِنِ شهرِ رَمَضَانَ المُعَظَّمِ قَدَرَهُ سَنَةٌ أَرْبَعٍ وَسَبْعِينَ وَثَمَانِيَةً ⁴²، أَحْسَنَ اللهُ عَاقِبَتَهُمَا آمِينَ ⁴³. [6/1 أ]

ثم كتب الكاتبُ الشاعرُ العائِدُ بالله من السَّرَفِ عبدُ الوهابِ بنُ مُحَمَّدِ بْنِ شَرَفِ بِتَاسِعِ شَهْرِ رَمَضَانَ سَنَةَ أَرْبَعٍ وَسَبْعِينَ وَثَمَانِيَةً ⁴⁴ أَحْسَنَ اللهُ [عَاقِبَتَهُمَا] تِسْعَ آيَاتٍ وَهِيَ:

عَلَامَةُ الْعَصْرِ مُحْيِي الدِّينِ آخِرَمَا أَفْتَى بِهِ وَهُوَ مُفْتِي المَذْهَبِ الحَنَفِي
 الحَمْدُ لله فَزَرْدٌ مِنْ مَحَامِدِهِ وَأَكْمَلُ الحَمْدِ فِيهِ النَّصْبُ غَيْرُ خَفِي
 وَجَرُّهُ عِنْدَ أَهْلِ النَّخْوِ فِيهِ خَفَا فَرَاقِبِ اللهِ فِي إِعْرَابِهِ وَخَفِ
 وَأَعْلَمُ بِأَنَّ كَلَامَ الشَّيْخِ مُعْتَبَرٌ وَإِنْ تَعَدَّدَ لَكِنْ غَيْرُ مُخْتَلَفِ
 لِأَنَّ أَفْرَادَ هَذَا الحَمْدِ كَامِلَةٌ وَأَخْتُصَّ فَزَرْدٌ بِوَصْفِ فَاضِلٍ فَصِفِ
 وَاللَّامُ مُسْتَعْرِقٌ لِلحَمْدِ شَامِلَةٌ فِي العُرْفِ وَهُوَ دَلِيلٌ عِنْدَ مُعْتَرِفِ ⁴⁵
 وَعَادَ لِلحَمْدِ لِأَنَّ اللهُ مُضْمَرُهُ هَذَا جَوَابٌ عَلِيمٌ بِالسُّؤَالِ وَفِي ⁴⁶
 نَظْمَتِهِ لَوْلَوْ عَقِدًا وَجِئْتُ بِهِ لِتَجَارِعِ عَالَمٍ بِاللُّدْرِ فِي الصَّدَفِ

⁴⁰ في "ل" قاله، الصحيح: أن يثبت "قاله" بزيادة الضمير المفعول

⁴¹ "وذلك" ساقط من "ب" و"ل".

⁴² في "ب" ثمان مائة

⁴³ "أمين" ساقط من "ب"

⁴⁴ في "ب" ثمان مائة

⁴⁵ يعني الألف واللام في كلمة "الحمد" للاستغراق

⁴⁶ يعني يُرجع الكافيي الحَمْدِ إِلَى الحَمْدِ

أَنَّ شَرَفَ الشَّيْخِ بِالتَّصَدِيقِ قَائِلُهُ رَأَيْتُهُ فِي الْوَرَى أَعْلَى بِنِي شَرَفٍ

ثم كتب الشيخ⁴⁷ - أطال الله بقاءه، وحرس نفسه وعلاه- في عاشر الشهر⁴⁸ أحسن الله عُقْبَاهُ وبلغ الشيخ المذكور بناه⁴⁹.

الحمد لله على جَدِيلِ نَوَالِهِ وَالصَّلَاةِ وَالسَّلَامُ عَلَى نَبِيِّهِ وَآلِهِ،

وَبَعْدُ:

فأقول: هذا النظم دُرُّ أَبِي وَأَعْلَى وَأَعْلَى مِنْ دُرِّ الْجَوْهَرِ، بَلَغَ فِي طَرَاوِيهِ [ب/61] وَعُدُوبِيهِ وَنِبَاهَةِ شَأْنِيهِ، وَفِي حُسْنِ وَجْهِ فَصَاحَتِهِ وَفِي كِمَالِ بِلَاغَتِهِ إِلَى مَقَامٍ أَرْفَعَ بِحَيْثُ يَكَادُ أَنْ يَلْحَقَ بِأَمْرِ لَا يُتَصَوَّرُ بِيَأْنَهُ عَلَى حِدَّةٍ وَوَجْهِهِ كَمَا يَنْبَغِي عَلَى مَا يَنْبَغِي.

فَقُلْتُ فِي شَأْنِهِ: وَإِنِّي لَا أَسْتَطِيعُ كُنْهَ صِفَاتِهِ

وَلَوْ أَنَّ أَعْضَائِي جَمِيعًا تَكَلَّمُوا 50 وَلَا جَمِيلَ هَذَا قِيْلَ:

وَمَنْ كَمَلَتْ مَعَانِيهِ وَتَمَّتْ يَرَى الْأَشْيَاءَ كَامِلَةً الْمَعَانِي 51

كَمَا قِيلَ:

فَإِذَا كُنْتِ بِالْمَدَارِكِ غَيْرًا ثُمَّ أَبْصَرْتِ حَازِقًا لِتَسَارِي 52

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهَلَالَ فَسَلِّمْ لِتَسَارِي رَأُوهُ بِالْأَبْصَارِ 53

⁴⁷ يعني الكافيحي

⁴⁸ أي: عاشر شهر رمضان سنة أربع وسبعين وثمانائة.

⁴⁹ "وبلغ الشيخ المذكور بناه" ساقط من "ب" و"ل".

⁵⁰ الأعضاء هنا نُكِرَتْ منزلة العقلاء، وجاء ضمير الفاعل جمع المذكر السالم كما في قوله تعالى (فَأَلْتَمَأْنَا أَتْمِنًا طَائِعِينَ) سورة فصلت: 11 أي: الأرض والسماء.

⁵¹ الصحيح إسقاط حرف العلة هنا وإن كانت ثابتة في الأصلين.

⁵² قال أبو عبيد: الغرة من الغار والغاز والغافل، أنظر: الأزهرى، نفس المرجع، ج: III، ص: 2650. والجمع أعزاء وأعزاة. ورجل غر أو غوير أي: غَيْرٌ مَجْرَبٌ. أنظر ابن منظور، نفس المرجع، ج: XXXVI، ص: 3235.

⁵³ في "ب" فإذا، وهكذا بالفاء في " كتاب الروحة في بيان أحوال عالم البرزخ" للكافيحي. أنظر: كتاب الروحة في بيان أحوال عالم البرزخ، مكتبة سليمانية، آياسوفيا، مجموعة 2130، رقم الورق، 16/أ.

هذا ثُمَّ نَقُولُ⁵⁴: إِنَّ صَحيحَ مَقْبُولٍ عِنْدَ الكُلِّ وَإِنَّهُ مُصْلِحٌ بَيْنَ الأَقْوالِ بِالْحَقِّ بَيانٍ أَنَّ لِكُلِّ قَوْلٍ مَدْرَكًا⁵⁵ غَيْرَ مَدْرَكِ القَوْلِ الأَخرِ.

وَلأَجْلِ هَذَا صَارَ النِّزاعُ فِي تَوْجِيهِ إِعرابِ قَوْلِنَا: "الحمدُ لله أَكْمَلُ الحَمْدِ وَأَمَّةٌ" نِزاعًا لَفُظيًّا فَمَرَحَبًا بِالوِفاقِ وَنِعْمَةً الاتِّفاقِ بِمُضَلِّ اللهُ الكَرِيمِ الحَلَّاقِ.

فَسُبْحانَ مَنْ يُعْطِي لِبَعْضِ عِبادِهِ ما شاءَ مِنَ العُلُومِ وَالفِصاحَةِ وَالبِلاغَةِ وَالأَخلاقِ وَيُجِيبِي ذِكرَهُ بِالخَيْرِ يَدُورُ فِي البُلدانِ وَالأَفاقِ باقِيًا إلى يَوْمِ التَّنادِ وَالتَّلاقِ.

والحمدُ لله رَبِّ العالمينِ وَسَلامٌ على المرسلينِ.

(قال رحمه الله)⁵⁶: قاله وكتبه محمد بن سليمان الكافيجي الحنفي _ عَفَى اللهُ تعالى عنها آمين. بتاريخ يوم الثلاثاء عاشر شهر رَمَضانَ المُعَظَمِ قَدَرَهُ سَنَةٌ أربَعٍ وَسبعينِ وَثمانِمائةٍ، أَحَسَنَ اللهُ عاقِبَتَها⁵⁷.

نَقَلْتُ ذَلِكَ مِنْ حَظِيئِها⁵⁸ وَقابَلتُهُ عَلَيْها وَاللهِ الحَمْدُ وَصلى اللهُ على سَيدنا وَعلى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلِّمَ آمينَ تَمَّ.

المصادر والمراجع

- إبن منظور، لسان العرب، دار الصدر، بيروت، 1990 مـ.
- أبو داود السجستاني، سليمان بن الأشعث (ت: 275 هـ)، السنن، كتب الستة، مؤسسة جاغري، ج: 1-4 .
- أحمد بن الفارس، أبو هسين (ت: 395 هـ)، معجم المفاتيح في اللغة، دار الفكر، بيروت، 1414 مـ.
- أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الذهلي الشيباني المروزي البغدادي (ت: 231 هـ)، المسند، كتب الستة، مؤسسة جاغري، ج: 1-6 .

⁵⁴ هكذا في "ل".

⁵⁵ مَفْصَدًا وَمَعْنَى.

⁵⁶ ما بين القوسين ساقط من "ل".

⁵⁷ كَأَنَّ مَرَجَ الضميرِ التثنية هنا إلى السنة والشهر لا إلى الكافيجي وأبيه كما كان في "عَفَى اللهُ تعالى عنها". وعلى هذا يكون معنى " أَحَسَنَ اللهُ عاقِبَتَها " أَحسنَ اللهُ عاقبة شهر رمضان والسنة وإلا لا يستقيم المعنى إلا بالتأويلات الطويلة.

⁵⁸ يعني نَقَلْتُ ذَلِكَ مِنْ حَظِيئِها محمد بن سليمان الكافيجي الحنفي وعبد الوهاب بن محمد بن شرف.

الأزهري، أبو منصور بن محمد بن أحمد (ت: 370 هـ)، معجم تهذيب اللغة، تحقيق: رياض زكي قاسم، دار المعرفة، بيروت، 2001 م.

البخاري، أبو عبد الله محمد بن اسماعيل بن ابراهيم الجعفي (ت: 256 هـ)، الجامع الصحيح، كتب الستة، مؤسسة جاغري، ج: 1-8 .

الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى (ت: 276 هـ) سنن الترمذي، كتب الستة، مؤسسة جاغري، ج: 1-4 .
الجرجاني، عبد القادر، دلائل الاعجاز، مكتبة سعد الدين، دمشق، 1987 م.

الحاكم، النيسابوري، أبو عبد الله محمد بن عبد الله (ت: 405 هـ)، المستدرک على الصحيحين.

الدارمي، عبد الله بن عبد الرحمن بن فضل بن بهرام بن عبد الصمد التيمي السمرقندي (ت: 255 هـ)، السنن، كتب الستة، مؤسسة جاغري، ج: 1 .

طاهر بن عاشر، محمد، تفسير التحرير والتنوير، الدار التونسية للنشر، 1973 م .

محمد بن سليمان الكفوي، كئائب الأعلام الأخبار في مذهب أبي حنيفة النعمان، مكتبة الملة، فيض الله أفندي، 1381، 357/أ-358/ب .